

Павленка, які повернулись із Першого зимового походу, – близько 397 офіцерів і 5950 рядових вояків.

Після реорганізації і часткової мобілізації на території Поділля, зайнятого українсько-польськими військами, армія УНР зростає до 20 тис. чоловік. Проте її фізичний стан і матеріальне забезпечення були далеко не кращими. Особливо це стосувалося частин, що повернулися із Зимового походу. У свідченнях командира 6-ої польської армії, якому вони підлягали в оперативному відношенні, зазначалося, що лише кавалерійські загони придатні для боротьби, що ж до піхоти та артилерії, то вони вимагали негайного доукомплектування і озброєння [1, 27].

Незважаючи на труднощі травень 1920 р. став періодом найбільших успіхів українсько-польських військ на антирадянському фронті. Значна частина Правобережжя разом із столицею була звільнена від більшовиків. Однак дуже швидко, в результаті контрнаступу Червоної Армії, ситуація різко змінилася. Перша кінна армія С. Будьонного 5 червня прорвала польський фронт на схід від Козятина і глибоким рейдом у запілля змусила польсько-українські війська до відступу, який закінчився у середині серпня під Варшавою і Львовом. Українські частини в той час в основному зосереджувалися на Південному фронті польської армії і становили понад 50% його особового складу [2, 31].

Контрнаступ польської армії восени 1920 р. давав підстави українському командуванню сподіватися на реванш у війні з більшовиками. 14 вересня частини Армії УНР розпочали форсування Збруча, щоб захопити плацдарм на Поділлі [3, 35–36]. 18 вересня вся українська армія вийшла на лінію Збруча, а 21 вересня, розчистивши від 41-ої радянської дивізії плацдарм, розгорнула подальший наступ, щоб звільнити Поділля. 23 вересня ворог був розбитий. Українське командування вирішило якнайдалі просуватися на схід, оскільки стали надходити тривожні звістки про можливе у скорому часі підписання польсько-радянського перемир'я у Ризі, що кардинально змінило б стратегічну ситуацію на українсько-більшовицькому фронті на користь Червоної Армії.

Загалом військово-політичне становище в Україні восени 1920 р. обумовлювали три найважливіші фактори. Перший – зовнішньополітичний, пов'язаний із спробами уряду УНР включити українське питання у польсько-радянські переговори у Ризі щодо визнання Радянською Росією легітимності останнього і формального визнання незалежності УНР. Другий фактор безпосередньо впливав із першого й стосувався військово-стратегічної ситуації Армії УНР на польсько-радянському фронті і можливостей продовження боротьби українськими військами проти Червоної Армії за звільнення від неї території України. Нарешті, третій торкався внутрішнього становища України – наявності організованого антибільшовицького руху, спираючись на який та координуючи з яким, військове і державне керівництво УНР сподівалося відновити свою владу в Україні.

Щодо міжнародного аспекту продовження боротьби за визволення України, то для уряду УНР він почав складатись явно не на його користь. Кампанія 1920 р. переконала польське керівництво, що, взявши на себе непосильне завдання, воно ледве не спричинило крах власної держави. Вже у другій половині липня польські керівники виявили готовність розпочати, всупереч Варшавському договору з УНР від 21 квітня, односторонні переговори з урядом Радянської Росії про перемир'я. 30 липня відбулася перша зустріч між представниками командування обох сторін, яка хоч і не дала результатів, але все ж розпочала польсько-радянський переговорний процес. Незважаючи на успіхи польських військ на антибільшовицькому фронті восени 1920 р. Варшава вважала недоцільним наражати себе на ризик продовження війни з Радянською Росією, а тому 12 жовтня погодилась на підписання у Ризі прелімінарного мирного договору, який вступав у силу з 18 жовтня 1920 р. Найгіршим для уряду УНР стало те, що польська делегація відверто розтоптала своє зобов'язання не укладати в односторонньому порядку жодних “міжнародних умов проти України” та визнавати “незалежність” Радянської України [4, 107]. Один із чільних діячів польської делегації на переговорах С. Грабський на запитання журналіста щодо

дотримання Польщею союзницьких зобов'язань відповів, що договір 1920 р. – суто приватне порозуміння між Ю. Пілсудським та С. Петлюрою, які є особистими приятелями, і не був ратифікований польським сеймом, а тому не є зобов'язальним для польської мирної делегації [5, 138]. Зрештою не було впевнене у перемозі й саме польське військове керівництво. Генерал Т. Кутжеба, тоді начальник штабу 5-ої польської армії, аналізуючи ситуацію на фронті, прийшов до висновку, що “хоча польська армія виграла осінню кампанію 1920 р., вона не знищила російської армії, яка організовано відступила на схід” [6, 306]. Керівник російської делегації А. Йоффе у розмові з головою польської місії Я. Домбським відверто заявив: “Росія не наполягає на порушенні питання Східної Галичини. Його порушення є лише темою для дискусії, а Східна Галичина є висунута з тактичних міркувань, щоб при нагоді виступити, коли Польща висуне справу петлюрівської України. Росія розуміє, що для Польщі необхідна галицька нафта, але й для Росії необхідне українське збіжжя. Для Росії це передусім економічна справа” [7, 105].

На мирній конференції у Ризі українську делегацію, головою якої був С. Шелухін, за стіл переговорів реально не запрошували. Навпаки, ще 5 жовтня було підписано протокол, де “контр-агентами названі Польща з одного боку і Росія та Україна з другого” [8, арк. 9]. Україна розглядалася лише як стратегічний об'єкт для кожної із сторін.

Підписання прелімінарного миру з Радянською Росією 12 жовтня зобов'язувало Польщу розірвати військовий союз з УНР, що безумовно вело до неминучої поразки української армії на фронті. Відповідно до ст. 2 прелімінарного договору обидві сторони зобов'язувалися включити до майбутнього мирного договору ухвалу щодо відмови від будь-якого втручання у внутрішні справи одна одної, а також не створювати і не підтримувати організацій, що мали на меті шляхом збройної боротьби повалення державного або суспільного ладу іншої договірної сторони, посягань на її територіальну цілісність або присвоєння собі ролі її уряду. З моменту підписання договору на фронті негайно мали бути припинені воєнні дії.

Тим часом частини Армії УНР після форсування Збруча продовжували наступ. Враховуючи можливість підписання перемир'я у Ризі, українське командування прагнуло якнайдалі поширити плацдарм на українській території, щоб провести мобілізацію і поповнити армію. На початку жовтня українській армії був відданий наказ вийти на лінію річки Калюс – Ялтушків – Староконстантинів – Летичів. Остаточ-но досягнути її не пощастило, бо Червона Армія, отримавши на цьому відрізку фронту поповнення, не лише вдалась до посиленої оборони, а й провела низку контратак. Найбільш запеклі бої розгорнулися на правому крилі української армії у районі міста Нова Ушиця.

Одразу після підписання перемир'я у Ризі командування 6-ої польської армії, якому в оперативному відношенні підлягало командування Армії УНР, звернулося до Головного Отамана С. Петлюри та генерала М. Омеляновича-Павленка із запитом: чи українське керівництво погоджується на те, щоб перемир'я охопило й український фронт, чи продовжуватимуть самостійну боротьбу. 14 жовтня українська сторона надіслала відповідь, у якій обґрунтовувала необхідність перемир'я і на своєму відрізку фронту. Серед причин, що спонукали її до цього, були загальна втомленість армії безперервними боями і неможливість самостійно продовжувати боротьбу із більшовиками, падіння боєздатності частин, значні втрати їх особового складу, неможливість у разі продовження бойових дій провести мобілізацію та реорганізацію армії.

12 жовтня, тобто у день підписання перемир'я, за наказом Головнокомандувача Армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, українські війська перейшли у наступ. В оперативному відношенні вони поділялися на три групи. Перша – під командуванням генерала О. Загородського мала оволодіти лінією Летичів – Літин, середня – генерала М. Безручка – районом Ялтушків – Бар і права група генерала О. Удовиченка, прорвавши ворожий фронт, перекинути у його тил Окрему кінну дивізію і зайняти лінію залізниць Могилів – Жмеринка. Зазнавши дошкульних ударів і втрат, 14 жовтня червоні частини почали повільно відступати. 18 жовтня українські війська досягли лінію Яруга –

річка Мурафа – Бар – Волковинці – село Літинка. Однак поза їх контролем надалі залишилися такі важливі стратегічні залізничні вузли, як Жмеринка та Вапнярка. Загальна чисельність українських військ, що брали участь безпосередньо у бойових діях, налічувала 5500 багнетів, 2500 шабель. На їхньому озброєнні було 400 кулеметів та 50 гармат [9, арк. 89]. Їм протистояли частини 14-ої Червоної Армії, які нараховували майже 11 тис. багнетів, 1500 шабель, майже 200 кулеметів і 60 гармат [1, 37].

На зайнятій території українське командування розпочало негайну мобілізацію. Згідно з відпрацьованим планом, кожна із шести дивізій отримувала конкретно визначений район мобілізації. Мобілізація відбувалася у Старокостянтинівському, Проскурівському, Новоушицькому, Кам'янецькому і Летичівському повітах. М. Омелянович-Павленко сподівався, що мобілізація дасть 15 тис. поповнення, а український уряд – на те, що з допомогою свіжих сил територія між річками Буг – Дністер від Летичева по Балту буде звільнена, а Армія УНР розгорне наступ на Одесу [10, арк. 4]. Вибір цього напрямку наступу мотивувався кількома причинами.

По-перше, на території, що мала бути зайнятою, знаходилися значні запаси продовольства, за які можна було купити для армії озброєння й амуніцію.

По-друге, антибільшовицькі настрої населення цих районів давали підставу сподіватися на успішне проведення мобілізації.

По-третє, розширивши плацдарм на південь із виходом до Чорного моря, українське керівництво сподівалося отримати визнання з боку західних країн, а також скоординувати бойові дії з генералом П. Врангелем у Криму.

Проте реалізувати цей план не вдалося, а вже 18 жовтня до штабу Головнокомандувача української армії надійшла телеграма про припинення бойових дій [11, арк. 34–36]. Українське командування вважало, що момент припинення боїв є дуже невдалим для Армії УНР.

Оголошення перемир'я не привело до негайного припинення боїв на українсько-більшовицькому фронті. Ще впродовж 19 жовтня на окремих його ділянках спостерігалися

сутички, лише ввечері вони припинилися. Термін дії перемир'я встановлювався до 9 листопада. На 2 листопада у Лібаві мав відбутися обмін ратифікаційними грамотами прелімінарного Ризького договору. Від цього моменту польські війська повинні були відступити на встановлену демаркаційну лінію, що вело до оголення лівого флангу фронту української армії. Окрім цього, польська сторона змушена була виконати зобов'язання щодо припинення підтримки антибільшовицьких сил. Під натиском сейму польське військове командування видало наказ, де зазначалося, що до 2 листопада всім непольським збройним формуванням потрібно покинути територію Польщі. У протилежному випадку їм загрожувало інтернування [12, 87]. Тим самим польська сторона формально і фактично розривала договір з УНР.

Використовуючи перемир'я, частини Армії УНР зайняли Поділля, сконцентрувавшись на південному відрізку демаркаційної лінії від Бару до Ямполья [13, 52]. Водночас українське командування провело мобілізацію, збільшивши кількість війська на 15 тис. вояків. Особовий склад армії нараховував 3888 офіцерів і 35259 рядових вояків. Армія складалася з шести стрілецьких, однієї кінної та кулеметної дивізій, а також допоміжних формувань.

Після офіційного обміну ратифікаційними грамотами прелімінарного мирного договору між Росією і Польщею перед українським керівництвом постала дилема: або відмовитися від подальшої боротьби і погодитися на інтернування у Польщі, або ж шукати воєнного щастя. Було обрано останній варіант.

Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників, передусім польських, сходяться на думці, що продовження війни не мало перспектив. Зрештою песимістично було налаштовано й чимало вищих державних керівників УНР. О. Ковалевський, який у 1920 р. обіймав посаду міністра земельних справ і був членом ЦК Народно-республіканської партії, згодом писав, що під час нарад у Кам'янці-Подільському навіть у час найбільшого ентузіазму з математичною точністю передбачалася неминуча катастрофа і те, що вона наступить дуже швидко. Було

відомо, що брак відчувається у всьому, а найбільше у зброї, набоях, амуніції. Катастрофу передбачало також і вище військове командування [14, 59–60]. Головний Отаман С. Петлюра вживав енергійних заходів, щоб налагодити доставку озброєння з Румунії та Німеччини. Переговори з цього питання обіцяли успіх, і попередня згода була досягнута [15, 227]. Певні надії українське командування поклало й на генерала П. Врангеля, з яким ще в серпні 1920 р. було досягнуто принципової домовленості щодо координації бойових дій. У розпорядженні останнього знаходилося 41 тис. багнетів, 17 тис. шабель, 249 гармат, 1 тис. кулеметів, 45 танків і бронемашин, 19 бронепοїздів і 32 літаки. У той же час українська армія нараховувала понад 41 тис. особового складу. На озброєнні було 74 гармати, 8 бронемашин, 2 бронепοїзди і 3 літаки [16, арк. 11]. Перевага Червоної Армії у живій силі на українському фронті була теж значною: 25 тис. багнетів, 5 тис. шабель, 100–120 гармат. Очевидну перевагу противника українське командування сподівалося компенсувати раптовістю удару по 14-й червоній армії, а також посиленням повстанського руху в тилу більшовиків. Штаб армії зав'язав контакти із повстанськими загонами і віддав їм наказ активізувати воєнні дії. Найбільшого розмаху вони набули в Ольгопільському та Могилів-Подільському повітах [17, арк. 28]. На Ольгопільщині ще у вересні повстало 3 тис. селян. До спільної акції з регулярною армією включилися отамани Шепель, Голуб, Заболотний [18, 26].

Для обговорення політичної і воєнної ситуації на 7–8 листопада в Ялтушкові була скликана нарада за участю С. Петлюри, членів уряду і командування Армією. Поряд із рішеннями, що стосувалися подальшої долі державного центру УНР, обговорювалися і можливі варіанти операцій на фронті. Новий контрнаступ було вирішено перенести на 11 листопада. Зважаючи на перевагу противника, українське командування основну ставку робило на раптовому сконцентрованому ударі.

Однак російська сторона, довідавшись про плани УНР, випередила їх і зранку 10 листопада перейшла у наступ. Силами двох стрілецьких і однієї кавалерійської бригад вони атакували українські позиції у районі Шаргороду.

Раптовий удар спричинив до дезорганізації української армії. Її праве крило недалеко від с. Березівки було прорване. Внаслідок цього виникла загроза поступового оточення червоними українських частин, оскільки відступ до кордону з Румунією був перерізаний. В результаті більшовицької атаки 3-тя Залізна дивізія Армії УНР разом із кулеметною дивізією були розбиті й відступили у напрямку Старої Ушиці.

12 листопада, згідно з наказом генерала М. Омеляновича-Павленка, у наступ перейшла середня група генерала М. Безручка, а 13 листопада – ліва група генерала П. Базильського [9, арк. 125]. Проте значна перевага суперника зірвала наступ. Середня група відступила із району Бар – Копайгород на нову оборонну лінію Ялтушків – Берлинці – Полеви. Під час боїв українці зазнали великих втрат. 13 листопада М. Безручко відвів свої частини далі на захід у район Осланова – Дашковиць. Відтак, спроба наступу середньої групи зазнала невдачі.

Щодо лівої групи, то тут наступ розвивався успішно. 13 листопада українці здобули Літин і розгорнули наступ у напрямку Вінниці, який все ж був зупинений червоними. Надвечір 13 листопада українські частини отримали наказ відступати із Старої Ушиці на Мінківці, де перебував штаб правої групи. Кинута проти більшовиків 4-та українська стрілецька дивізія (Київська) під командуванням Ю. Тютюнника перейшла у наступ, щоб стримати червоних [19, 55]. В околицях сіл Берлинці – Лісове – Котюжани вона вступила у жорстокий бій із переважними силами ворога, який “півсотнею кінноти при підтримці артилерії, з одного боку, і до 300 кіннотників – з іншого оточив Київську дивізію... Дивізію врятував генерал-хорунжий Тютюнник, який появився в передніх лавах зі своєю штабовою сотнею і атакував ту ворожу кінноту” [20, 133]. Внаслідок відважних дій командира було врятовано частину дивізії від можливого оточення. Але локальний успіх не міг змінити ситуації.

Натиск червоних військ щораз посилювався, і вже наступного дня, 14 листопада, 14-та більшовицька армія, згідно з

отриманою директивою, перейшла у наступ в районі Літина – Летичева – Деражні. На правому її фланзі одночасно розгорнули наступ частини 12-ої армії у напрямку Івга – Літин. Запеклі бої розгорнулися і на захід від Бару. Виникла реальна загроза Кам'янцю-Подільському – резиденції вищих державних інституцій УНР. 14 листопада український уряд вирішив евакуюватися до Гусятина, що майже на межі польського кордону. Передбачаючи катастрофу, на польську територію 16 листопада були переправлені Державна скарбниця, Державний банк і Експедиція державних паперів [21, арк. 65–66].

17 листопада у прикордонному селі Фридрихівка відбулася остання на території України нарада уряду УНР за участю С. Петлюри. Останній заявив, що ситуація на фронті є катастрофічною, а переходу польського кордону практично не уникнути. Віце-прем'єр О. Саліковський спробував переконати присутніх, що виходом із даної ситуації може стати відхід уряду і армії не за Збруч, а на Волинь, досі ще зайняту польськими військами. Йшлося про те, щоб розташувати українські частини на території, що опинилася між кордоном УНР та Польщі, визначеним Варшавським договором 1920 р., і демаркаційною лінією між Польщею і Радянською Росією, встановленою у Ризі [22, арк. 1–6]. На думку деяких членів уряду УНР, це мало б забезпечити юридичні підстави збереження армії від роззброєння. Однак цієї думки більшість учасників наради не підтримала.

Увечері того ж дня до Ставки Головного Отамана прибув представник Головного Командування польської армії і поінформував присутніх, що в разі переходу українською армією Збруча вона буде інтернована. Вище командування отримувало право вільного перебування і пересування по території Польщі. Заслухавши це повідомлення, нарада ухвалила “в разі необхідності” перейти на польську територію. Щоправда, на нараді піднімалося питання повторити досвід Зимового походу. Армія і частина уряду мали прорватися в тил ворога і продовжити партизанську боротьбу. Але цей проект не був підтриманий. Через фронт прорвався лише невеликий кінний загін полковника

А. Долуда, який деякий час орудував у більшовицькому тилу [15, 236].

19 листопада уряд УНР залишив Фридрихівку і подався на Волочиськ. Тут було прийняте остаточне рішення про перехід польського кордону. 20 листопада кордон перейшли цивільні державні інституції та почалася переправа деяких російських частин генерала Перемикіна. Головнокомандувач М. Омелянович-Павленко надалі залишався з армією в с. Курилівці, а потім в Ожиговці, де було споруджено переправу через Збруч. Близько 2-ої години ночі 21 листопада 1920 р. був отриманий дозвіл з боку польської сторони на перехід кордону. Переправа проходила між Волочиськом і Ожиговцями під сильним обстрілом ворога. Для її прикриття була виділена окрема кінна дивізія і кінний полк. У другій половині дня переправа армії закінчилася [3, 360].

Висновки. Збройна боротьба регулярної армії УНР закінчилася поразкою. Вище державне і військове керівництво, втративши територію, опинилося в еміграції. Наступив якісно новий стан у продовженні боротьби. Відтепер концепція визволення України радикально змінилася, а вся увага зосереджувалася на організації повстанського руху в Україні, при цьому не відмовляючись від використання регулярної армії. Комбінуванням зусиль регулярної армії, яку уряд УНР прагнув зберегти на території Польщі, та організованого підпілля на рідних землях він сподівався відновити свою владу і звільнити Україну від більшовицької окупації.

Перспективи подальших наукових розвідок. На сучасному етапі дослідження даної проблематики історики назагал добре розкрили причини припинення бойових дій Армії УНР та становище української політичної еміграції в умовах інтернування на теренах Польщі. Проте до сьогодні залишається відкритим питання вироблення тактики національно-визвольної боротьби після повернення на Батьківщину. Малодослідженими є питання чисельності інтернованих українських вояків на теренах Польщі, їх військовий

вишкіл і вирішення низки побутових питань в еміграційних центрах.

1. *Karpuś Z.* Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku / Z. Karpuś. – Toruń, 1999. – 198 s.
2. *Гудь Б.* Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів: Українські технології, 1997. – 67 с.
3. Українсько-московська війна 1920 р. Оперативні документи штабу Армії Української Народньої Республіки / [Під ред. ген. В. Сальського]. – Варшава, 1933. – 404 с.
4. *Стахів М.* Третя Советська республіка в Україні. Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвиток окупаційної системи в часі : листопад 1919– листопад 1924 / М. Стахів. – Нью-Йорк, 1968. – 244 с.
5. *Palij M.* The Ukrainian-Polish Defensive Alliance. An aspect of the Ukrainian Revolution / M. Palij. – Edmonton–Toronto, 1995. – 68 p.
6. *Kutrzeba T.* Wyprawa Kijowska 1920 roku / T. Kutrzeba. – Warszawa, 1988. – 359 s.
7. *Dąbski J.* Pokój Ruski. Wspomnienia, peretraktacje, tajne układy z Joffem, listy / J. Dąbski. – Warszawa, 1981. – 215 s.
8. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 3695, оп. 1, спр. 197.
9. ЦДАВОВУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 162.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 199.
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 29.
12. *Karpuś Z.* Jeńcy internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924 / Z. Karpuś. – Toruń, 1998. – 209 s.
13. *Stepień S.* Symon Petlura - życie i działalność / S. Stepień // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. – 1996. – № 3.
14. *Ковалевський О.* На вулкані. Публіцистичні статті / О. Ковалевський. – Київ, Тарнів, 1922.
15. *Bruskij J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiskij Republiki Ludowej na wychodstwie (1919-1924) / J. Bruskij. – Kraków, 2000. – 600 s.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 4465, оп. 1, спр. 1014.
17. Державний архів Київської області. – Ф. Р-1, оп. 2, спр. 14.
18. *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 / О. Колянчук. – Львів: Світ, 2000. – 242 с.
19. *Шатайло О.* Генерал Юрко Тютюнник / О. Шатайло. – Львів: Світ, 2000. – 141 с.
20. *Савченко В.* Втрачені можливості для перемоги / В. Савченко // Табор. – 1924. – № 32.
21. ЦДАВОВУ. – Ф. 1065, оп. 2, спр. 9.
22. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 309, оп. 1, спр. 1832.

Надійшла до редколегії 28.05.2009.